

## АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ОДИНИЦЬ, КАТЕГОРІЙ І РІВНІВ МОВИ

УДК 811.161.2'373.611

### МОРФОНОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Любослава АСІЇВ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,  
кафедра української мови,  
вул. Університетська, 1, ауд. 234, 79000 Львів, Україна,  
тел.: +380 (32) 2394717*

Стаття присвячена проблемним питанням морфонології, зокрема проблемі існування окремих морфонологічних одиниць, розмежуванню морфонологічних і фонологічних змін, фонемних та звукових альтернатив, з'ясовується питання функціонального навантаження фонемних змін у морфемах та основах слова.

*Ключові слова:* морфонологія, морфонологічні явища, альтернатива, фонема.

Морфонологія як окрема галузь лінгвістики виникла ще у 30-х роках ХХ століття, проте і сьогодні вчені по-різному визначають її предмет, завдання та місце серед інших лінгвістичних дисциплін. Більшість мовознавців дотримується думки, що морфонологія повинна вирішувати завдання, які сформулював її засновник М. Трубецький: 1) описувати фонологічну структуру морфем; 2) вивчати комбінаторні звукові (за сучасною термінологією – фонемні) модифікації, яких зазнають окремі морфеми у морфемних сполученнях; 3) досліджувати звукові (фонемні) зміни, які виконують морфологічні функції [17, с. 116–117]. Названі аспекти цієї галузі мовознавства розвиваються з різною інтенсивністю. У слов'янській морфонології дослідники найбільше уваги приділяють вивченню фонемних модифікацій морфем у процесі формо- та словотворення. Однак морфонологічний опис, який претендує на повноту, обов'язково повинен охоплювати всі зазначені аспекти. Вони відповідають послідовності лінгвістичного аналізу і ніби продовжують один одного: структура морфем – необхідні й можливі модифікації цієї структури – основні регулярні механізми такої модифікації. Оскільки морфонологія вивчає зміни фонемного складу морфем, то не може оминати такі проблеми, як ототожнення (ідентифікація) морфем, членованість слова, правила вибору морфем (за концепцією синтезу словоформ чи основ) або їх розподілу (згідно з теорією аналітичної побудови слів). Зміни фонемного складу морфем відбуваються під час взаємодії основи (твірної основи) та афікса (дериватора) у процесі формо- та словотворення. Тому морфонологи досліджують структурні особливості основ різних частин мови та фонемну будову слово- та формотворчих афіксів. Учені констатують, що до «морфонології, яку розуміють так широко, нале-

жить дослідження організації всього плану вираження словозміни і словотворення» [16, с. 93]. Як би широко не розуміли предмет морфонології, які завдання не висували б перед цією наукою, її ядро, що, власне, і дає підстави виділити морфонологію як окрему мовознавчу дисципліну, становлять фонемні модифікації морфем (основ) у процесі формо- та словотворення. Проте в морфонологічних теоріях по-різному трактують фонемні зміни та їх роль у мовній системі, що залежить також і від фонологічних поглядів мовознавців.

В українському мовознавстві панівним є трактування морфонологічних явищ як таких змін фонемного складу морфем та основ, які, не порушуючи тотожності останніх, виступають формо- та словотворчим засобом у системі сучасної мови. Такі явища, хоч і пов'язані завжди з певною фонемною субстанцією, проте своїм існуванням зобов'язані взаємодії одиниць вищого рівня – морфем (під час словотворення – твірної основи та дериваційного афікса). Фонемні зміни з'явилися в різні періоди розвитку мови, є результатом різноманітних процесів, переважно фонетичних закономірностей. Місце цих модифікацій у сучасній мовній системі визначається не тим, як, коли і чому вони виникли, – важливою є функціональна характеристика фонемних змін, їх регулярність, сфера дії.

Серед розмаїття морфонологічних поглядів різко протиставлені два підходи до модифікацій фонемного складу морфем (і основ). Згідно з першим, зміни фонем (насамперед альтернативі) належать лише історії мови, їм не властива регулярність. Вони «існують в силу традиції» [14, с. 417]. Тому їх можна характеризувати тільки з погляду норми. Інший підхід полягає в розумінні модифікацій фонемного складу морфем як певної системи, якій властиві свої закономірності. Прихильники такого трактування морфонологічних явищ особливо підкреслюють регулярність змін фонем, що і дає підстави говорити про існування морфонологічних закономірностей. Це суттєво для виділення морфонології як науки: «Якщо б ніяких морфонологічних закономірностей не було, морфонологія перестала б існувати як особливий розділ лінгвістики – як не існує, наприклад, «суплетологія» [2, с. 213].

Дослідження, проведені на матеріалі різних мов, довели, що морфонологічні явища зазвичай є регулярними, вони охоплюють цілі групи слів, взаємодіючи з певними афіксами. Тому не відповідає мовній реальності твердження, що морфонологічні явища стосуються тільки окремих слів, є асистемними, хоч і нормативними. Звичайно, модифікації фонемного складу морфем можна (і треба) характеризувати з огляду на норми сучасної мови. Адже «вміння будувати морфонологічно правильні форми входить у мовну компетенцію мовця» [10, с. 29]. Однак системний підхід до аналізу морфонологічних змін передбачає також з'ясування ролі модифікацій у формо- та словотворчому процесі. Залежно від того, як розв'язують це питання морфологи, вони поділяються на дві групи. Частина мовознавців вважає морфонологічні явища одним із формо- та словотворчих засобів у сучасній мові. Таких поглядів, зокрема, дотримуються Є. Клобуков, Л. Комарова, О. Кубрякова, Ю. Панкрац, В. Лопатін, С. Толстая, Т. Попова. Інші морфонологічними називають такі модифікації, які тільки супроводжують формо- та словотворчі процеси, проте не виражають ніяких значень. О. Реформатський зауважував щодо цього: «У морфонології можуть залишатися тільки традиційні чергування, не наділені значущістю» [14, с. 409]. Ще категоричніше заявляє В. Касевич: «Морфонологія – це фонологічні явища і процеси, які супроводжують

морфологічні» [7, с. 83]. Проте більшого поширення набув функціональний підхід до морфонологічних явищ, згідно з яким «морфонологія, як і морфологія, займається аналізом засобів передачі низки граматичних значень» [11, с. 88]. Фонемні модифікації належать «до такого класу явищ, у яких відмінності у плані вираження сигналізують про наявність відмінностей і у плані змісту» [10, с. 16].

Ідею про функціональний характер альтернацій (одного з найпоширеніших типів морфонологічних явищ) та їх морфологічну зумовленість висунув ще І. Бодуен де Куртене. Він визначив відношення між різними морфами однієї морфеми, як таке «альтернаційне відношення фонем, при якому з фонетичною відмінністю буває пов'язана (асоціюється) яка-небудь психічна відмінність форм і слів, тобто яка-небудь морфологічна чи семасіологічна відмінність» [1, т. 1, с. 136]. Зв'язок чергувань із граматичною системою мови підкреслював і Ф. де Соссюр. У сучасному мовознавстві прихильники функціонального підходу до морфонології по-різному визначають функції фонемних змін, однак більшість із них сходиться в тому, що «перетворення незначущі, позбавлені функціонального навантаження, треба вилучати з числа морфонологічних» [10, с. 17]. Отже, зміни фонемного складу морфем (основ), які не передають граматичних, лексико-граматичних значень, не вважаємо морфонологічними (за ними можна залишити термін фонологічні зміни). Про них можемо говорити в тих випадках, коли певна модифікація фонемного складу є обов'язковою для утворення форми слова чи нової лексеми (існують так звані паралельні варіанти). Наприклад, у сучасній українській мові поруч із прикметниками *жовтявий, рудявий, рослявий* існують деривати *жовтавий, рудавий, рославий*. Тому чергування твердих передньоязикових приголосних із парними їм м'якими (/т/ – /т'/, /д/ – /д'/, /л/ – /л'/), які відбуваються при утворенні названих ад'єктивів (*жовтий–жовтявий, рудий – рудявий, рослий–рослявий*), вважаємо фонологічними (а не морфологічними, хоч і ті, і ті – фонемні). Яскравим прикладом фонологічного чергування при формотворенні є альтернації /а/ – /е/ та /л/ – /л'/, які спостерігаємо під час утворення особових форм теперішнього часу дієслова *клясти* (*кляню – клянеш і т. д. – і клену, кленеш і т. д.*). Такі варіанти деякі вчені називають лексичними, наголошуючи на необхідності відрізнити їх від морфонологічних змін. На думку мовознавців, «звичайна доля лексичних варіантів – їх розмежування, функціональне чи стилістичне, або ж усунення одного з членів варіантного співвідношення» [4, с. 358]. Саме цим, певно, пояснюється невелика кількість подібних лексем у сучасній українській літературній мові. Однак мова не усуває ті варіанти, які зумовлені законами евфонії. Вони «за певних умов можуть чергуватися, не змінюючи смислового значення тексту» [15, с. 5], часом відрізняються стилістичним використанням. Для фонемних змін, які беруть участь у їх утворенні, властиве фонетико-стилістичне (але не морфонологічне) навантаження. Прикладами таких альтернацій є /і/ – /Ø/ у корені іменника *іржа – ржа*, /в/ – /Ø/ у слові *вуста – уста*, /Ø/ – /і/ у префіксі з-/із- (*зживати – ізживати, ззивати – іззивати*). Їхні функції в сучасній мові аналогічні до фонетичних евфонічних чергувань [у] – [ÿ] – [в] у прийменниках та префіксах, [і] – [ї] – [й] у сполучнику та корені деяких слів (*іти – їти*).

Фонемні зміни, які функціонують у мові як один із формо- або словотворчих засобів і є обов'язковими для утворення певних форм чи нових лексем, кваліфікуються як морфонологічні. Вони відбивають специфіку мови, виділяють її серед інших, споріднених. Відстоюючи функціональний підхід до характеристики морфонологічних

явищ, мовознавці розходяться щодо визначення функцій цих змін у системі мови. Деякі вчені, зокрема Л. Кондакова, М. Кравченко, вважають, що модифікації служать тільки для усунення невластивих мові сполук фонем на стику морфем, підпорядковуючись законам комбінаторики фонем чи закономірностям морфотактики. Інші (Є. Клобуков, Л. Комарова, П. Коструба, Є. Кубрякова, Ю. Панкрац, Е. Станкевич) визнають за ними властивість передавати ті чи інші значення. Т. Попова зазначає: «Змінні сегменти морфів, формуючи в рамках морфеми морфонологічне чергування, є носіями цілком визначеної граматичної інформації й беруть участь у протиставленні словоформ одного слова» [12, с. 5]. Є. Клобуков наголошує на тому, що чергування має таке ж значення, як і зміна флексій. Підкреслюючи роль морфонологічних змін у вираженні граматичних значень, деякі вчені, зокрема М. Єрмакова, називають їх граматичними. У дериваційній морфонології переважає твердження, що фонемні зміни є тільки додатковим засобом, який «супроводжує афіксацію» [6, с. 110]. Проте М. Кравченко, яка загалом поділяє цей погляд, наголошує на словотвірній функції деяких альтернатив (зокрема, /т/ – /т'/ при утворенні таких віддієслівних іменників, як *тертя*) [9, с. 30]. Так само дехто з дослідників парадигматичної морфонології (Г. Аронсон, С. Бернштейн, С. Бромлей, Н. Ільїна) вважає фонемні модифікації додатковим, звичайно надлишковим, засобом вираження граматичних значень при основному, флексивному. Тільки так звану «внутрішню флексію» (чергування, яке маркує протиставлення форм, не підтримане спеціальними афіксами) вони визнають єдиним засобом вираження значень. Деякі вчені (В. Касевич, Є. Курилович, О. Реформатський, В. Чурганова) вилучають з переліку морфонологічних ті зміни фонемного складу морфем (і основ), які виступають у ролі морфонологічних, дериваційних засобів, пов'язані зі змістовою стороною мови. Вони зводять роль морфонологічних явищ до підвищення надлишковості тексту, наголошуючи, що «морфонологія відволікається від змістової сторони мови, від відношення її до плану змісту» [18, с. 34]. Однак такий підхід до фонемних змін вихолощує саму суть морфонології.

Роль морфонологічних модифікацій у мові не зводиться до «надлишковості» тексту – вони виражають граматичні, лексико-граматичні значення, маркують парадигми частин мови, підкреслюють, а в деяких випадках і зберігають граматичні опозиції та словотвірні типи. «Морфонологічні чергування, – писав Е. Станкевич, – незалежно від того, чи супроводжують вони матеріально виражені чи ж омонімічні граматичні афікси, служать усе ж для того, щоб підтримати і посилити відповідні граматичні опозиції класів слів» [20, с. 499].

Здатність морфонологічних явищ виражати значення може досягти «різного ступеня визначеності й виразності» [10, с. 18], тобто модифікації мають різний ступінь граматичного навантаження, на що звертали увагу такі мовознавці, як О. Кубрякова, Ю. Панкрац, П. Кузнецов, М. Панов. Найвиразніше їх роль у передачі певних значень виявляється тоді, коли вони є єдиним засобом розмежування словоформ чи лексем з омонімічними афіксами. Традиційно такі випадки називають внутрішньою флексією. Наприклад: *курка – курча, коза – козя, гонити – ганяти, гребти – вигрібати, терти – тертя, опертися – опертя*. Навіть ті вчені, які вважають морфонологічні явища тільки формальним засобом взаємоприсотування морфем без відношення до значення, не можуть не зауважити випадків найвиразнішої функціональної релевантності фонемних змін (порівняймо твердження Є. Куриловича: «Семантизація морфоном, їх підвищення до рангу морфем – це реальне існуюче і діюче явище мови» [19, с. 168]).

Дехто з мовознавців, зокрема, О. Реформатський, В. Касевич, С. Бернштейн, Н. Ільїна, вилучають такі зміни з морфонологічних і пропонують розглядати в граматиці як особливу морфему. Близьким є погляд Г. Глісона: «Відмінність у складових ядрах (наприклад, *found – find*) у певних випадках функціонує як суфікс. Таку відмінність у фонемах (вона не обов'язково обмежена ядром: порівняймо *send – sent*) ми можемо розглядати як особливий різновид морфеми, яку називаємо замісником» [5, с. 206–207]. Г. Аронсон, Т. Попова, О. Кубрякова, Ю. Панкрац залишають такі модифікації в компетенції морфонології, зазначаючи, що «найбільш випукло функціональна значущість морфонологічних засобів виявляється в словоформах з омонімічними афіксальними морфемами і чергуванням фонем в основі» [12, с. 5]. Наявність таких змін є вагомими доказом на користь твердження про граматичне навантаження морфонологічних явищ.

Яскраві словотворчі функції виявляють альтернації /к/ – /ч/, /г/ – /ж/, /х/ – /ш/, /ц'/ – /ч/, /з'/ – /ж/, /д'/ – /ж/ у прикметниках *козачий, ворожий, пастуший, синичий, княжий, ведмежий* і т. п. Дериваційний суфікс -*жь/-ъжь-*, за допомогою якого утворювалися такі ад'єктиви в давньоукраїнській мові, зник після занепаду редукованих. Це посилює роль чергувань в утворенні названих слів і взагалі збереження цього словотвірного типу.

Отже, морфонологічні явища підтримують існування певного словотвірного типу, «допомагають зберігати протиставлення, здавалося б, відмираючи категорій, диференціюють форми чи посилюють уже наявні диференціації» [10, с. 22].

Існування омонімічних або патронімічних лексем без певних морфонологічних модифікацій посилює роль останніх у вираженні певних лексико-граматичних значень. Вони слугують формальним засобом семантичного розподілення різних дериватів. Наприклад, прикметники і дієприкметники, утворені за допомогою суфікса -*н-* від дієслівних основ, формально розрізняються тільки морфонологічним явищем усічення суфіксальної голосної /а/ кінця основи (порівняймо *прив'язний – прив'язаний, відкидний – відкиданий* тощо). Елізія кінцевих голосних фонем у дієслівних основах – характерна риса творення віддієслівних прикметників. Пор. також існування патронімічних лексем із суфіксом -*н-* та його нарощеними варіантами -*ив-*, -*ічн-*, -*альн-*: *вегетативний – вегетаційний, декоративний – декораційний, гармонійний – гармонічний, музикальний – музичний* тощо.

Переважає більшість морфонологічних модифікацій бере участь в утворенні певних словоформ чи нових лексем разом з афіксальними засобами. У таких випадках граматичне навантаження фонемних змін менш виразне, проте властиве таким модифікаціям. Морфонологічні явища такі ж обов'язкові для формо- та словотворчого процесу, як і зміна флексій чи додавання афікса, однак не переймають на себе всіх функцій.

Функціональне навантаження морфонологічних явищ пов'язане з їх регулярністю. Регулярними вважають модифікації, які задовольняють такі вимоги: 1) під час утворення певної словоформи чи нової лексики визначена фонема чергується тільки з такою, а не іншою фонемою (наприклад, при утворенні прикметника *ручний* від іменника *рука* /к/ альтернує з /ч/, а не /ш/, /ж/ або іншими фонемами); 2) якщо твірна основа чи основа певної словоформи закінчується на визначену фонему, то під час слово- чи формотворення відбувається тільки такий, а не інший тип та вид морфонологічного явища; 3) такі морфонологічні модифікації охоплюють новотвори

та запозичені слова. Регулярність морфонологічних явищ пов'язують з їх повторюваністю (Т. Булигіна, Л. Комарова), обов'язковістю (Л. Комарова, С. Толстая), передбачуваністю (Л. Комарова). Заперечуючи поширене уявлення, що походить від молодограматистів, про регулярність як властивість тільки фонетичних процесів, Т. Булигіна зазначає: «Найбільш суттєвим компонентом змісту регулярності є уявлення про повторюваність певних явищ, про загальний характер відповідних правил, які не підкоряються ідіосинкратичним словниковим обмеженням, тобто відносяться не до індивідуальних одиниць, а до цілих класів одиниць» [2, с. 443]. Отже, під регулярністю якогось морфонологічного явища розуміємо його обов'язкову участь в утворенні певної форми чи нової лексики за допомогою однакових афіксальних засобів від слів, кінець основи яких становлять однотипні фонемні сполуки.

Від регулярності необхідно відрізнити сферу дії морфонологічного явища, яка вимірюється кількістю морфем (основ), на які поширюється дія певного морфонологічного явища. Можливі такі випадки, коли регулярні модифікації можуть відрізнитися вузькою сферою дії «через обмеженість кола основ, що задовольняють умови чергування, чи малу потужність відповідних афіксів» [16, с. 96]. Такі вчені, як С. Бернштейн, О. Земская, у такому ж значенні вживають поняття продуктивність морфонологічних явищ, однак цей термін неточний, оскільки кількість основ з необхідною для модифікацій фонемною структурою залежить від продуктивності словотвірного типу.

Умови, які необхідні для функціонування морфонологічних явищ, створюються взаємодією основи слова і флексії (при словозміні) та твірної основи і дериваційного суфікса (при словотворенні). Для характеристики цих умов існує поняття позиція, запозичене з фонології. Поняття позиції змістовніше за оточення, оскільки воно «не тільки визначає дистрибуцію, але й охоплює ідею залежності від оточення, тобто не випадковості зв'язку одиниці, яка вивчається, із сусідніми одиницями, зумовленості їх сусідства чи заборони на сполучення» [16, с. 129]. У морфонологічних дослідженнях використовують терміни морфологічна, граматична, морфонологічна позиції. Найпоширенішим серед них є поняття морфонологічна позиція, яке, однак, вживають у двох значеннях: під нею розуміють або характер фонем на міжморфемному (словотвірному) шві (М. Кравченко, Т. Попова, В. Чурганова), або умови поєднання одиниць певного граматичного характеру та фонемного складу (О. Земская, Н. Ільїна, С. Толстая). У другому значенні вживають також поняття морфонологічно релевантна позиція (Т. Попова). Оскільки морфонологічні явища пов'язані з передачею певних граматичних значень, взаємодіють з афіксами, але разом з цим залежать від фонемного складу морфем (основ), що беруть участь у формо- та словотворенні, то точніше умови реалізації таких модифікацій передає поняття морфонологічна позиція в другому значенні. Однак у деяких випадках, особливо при усіченні, нарощенні, важко встановити залежність між фонемним складом морфем і тими морфонологічними явищами, які беруть участь у процесах формо- та словотворення. Для опису таких ситуацій використовують поняття граматична позиція – «поєднуваність з одиницями певного граматичного характеру» (О. Земская, Н. Ільїна, М. Панов). Узагальнюючи поняття морфонологічної та граматичної позиції, говоримо про умови функціонування морфонологічних явищ. Цим терміном позначається сполучення основи (твірної основи) та афіксів з певною фонемною будовою та граматичним значенням.

Для опису морфонологічних модифікацій важлива характеристика тих фонемних сполук, які перебувають у зоні поєднання морфем під час формо- та словотворення

(так званій контактній зоні). Досліджуючи словотвірну морфологію, необхідно враховувати морфологічну сполучуваність твірної основи та словотворчого афікса. При цьому вирішальне значення мають кінцева фонемна сполука твірної основи (так звана фіналь, або кінцівка) і початкова фонема чи сполука фонем словотворчого суфікса (так звана ініціаль). Установлення фонемної структури морфем (основ) у контактній зоні є першим етапом опису морфологічних явищ, які функціонують у системі формо- та словотворення сучасної мови.

Фонемні зміни приводять до утворення морфів – морфологічних варіантів основного морфа, який виступає у вихідній формі. Саме тому проблема ідентифікації морфів в одній морфемі є близькою морфології, хоч і не становить безпосередньо предмета її дослідження.

Для морфологічного дослідження важлива проблема вихідної форми, з якою безпосередньо пов'язане питання спрямованості модифікацій фонемного складу морфем (насамперед чергування).

Мовознавці, які не визнають за морфологічними явищами властивості передавати певні значення, вихідною вважають таку форму, з якої найлегше за допомогою формальних процедур вивести всі інші (Г. Аронсон, Л. Блумфілд, Д. Ворт, В. Касевич). Відмінності в їхніх поглядах стосуються тільки питання, чи така форма має бути реальною і навіть контекстуальною (В. Касевич), чи абстрактною, штучною (Г. Аронсон, Л. Блумфілд).

Дослідники, які морфологічні модифікації трактують як один із формо- та словотворчих засобів сучасної мови, вихідною формою (вихідним, основним альтернантом) вважають мотивуюче слово під час деривації (М. Кравченко, В. Лопатін), при формотворенні – називний відмінок однини для іменників, називний відмінок однини чоловічого роду для прикметників та інфінітив для дієслова (І. Козленко, Л. Кондакова, О. Кубрякова, Ю. Панкрац, Т. Попова). «Це узгоджується з уявленням про особливу роль відповідних форм не тільки в парадигмі мови, але і в комунікативній діяльності людини, що і служить основою існуючої лексикографічної практики фіксації слова» [10, с. 28]. У такому випадку вчених цікавить не історична (фонетично зумовлена, у діяхронії) спрямованість чергування (або іншого морфологічного явища), а синхронічне протиставлення певних граматичних форм чи сучасна словотвірна похідність.

Морфологічні явища тісно пов'язані зі змістовою стороною мови, проте залежать і від фонемної будови морфем (та основ). Формальним субстратом морфологічних модифікацій є фонемні, тому для морфології важлива фонетична теорія. Кожна морфологічна теорія ґрунтується на фонетичній основі, оскільки межа між морфологією та фонологією «звичайно проводиться залежно від прийнятої дослідником концепції фонем» [16, с. 99].

Згідно з Львівською фонетичною школою, фонема – це не фізичне явище, як конкретний звук, а «наукове узагальнення, поняття про звук у його функції в системі мови» [8, с. 23]. Виділяють три функції фонем: 1) конститутивну (фонемні служать для побудови одиниць вищого рівня – морфем і слів); 2) ідентифікаційну (розпізнавання, ототожнення фонем та складених з них морфем і слів); 3) дистинктивну (розрізнення значущих одиниць мови – морфем і слів). Саме у властивості фонем розрізняти одиниці вищих рівнів криється основний аргумент проти того, щоб розглядати звукові

зміни як морфонологічне явище. Якщо звукова альтернація не виходить за межі однієї фонемі, то не може йтися ні про яку передачу граматичних значень, бо фонемний склад морфем залишається незмінним. Модифікації саме фонемного складу морфем (і основ) можуть служити одним із формо- та словотворчих засобів у мові. Фонемна структура морфемі є формою вираження її значення. Якщо вона змінюється навіть частково (відбувається морфонологічна модифікація), то можна припустити, що значення також зазнало деяких змін. Адже саме мовна форма «об'єктивує і виявляє значущі сутності, саме вона відображає ті відмінності, дійсно наявні у змісті лінгвістичних одиниць, які без її допомоги не вдалося б виразити в мовних системах» [10, с. 108].

Описуючи зміну фонем, маємо на увазі одночасно зміну їх головних виявів, оскільки фонема без звука не існує.

Морфонологи, які чітко стоять на позиціях Львівської фонологічної школи (в українському мовознавстві), Московської фонологічної школи (в російському мовознавстві), не вживають поняття морфонеми як фікції, за якою не стоїть жодна мовна реальність.

Термін морфонема ввів у науковий обіг польський мовознавець Улашин, розуміючи під ним «звуки мовлення, які виконують семасіолого-розрізнявальну функцію». Термін звук він залишив за природними звуками, фонемами назвав звуки мовлення. Також термін морфонема використовував М. Трубецької, але вкладав у нього зовсім інший зміст. Морфонеми він трактував як «комплексний образ» двох і більше фонем, здатних залежно від морфологічної структури слова заміщати один одного всередині однієї і тієї ж морфемі. У сучасному мовознавстві цей термін використовують з різним значенням представники різних мовознавчих шкіл, зокрема американські дескриптивісти, послідовники концепції «сильних» і «слабких» фонем Р. Аванесова.

Проблемним залишається питання про наявність окремого морфонологічного рівня мови. Відстоюючи окремий морфонологічний рівень, такі мовознавці, як Н. Ільїна, В. Лопатін, С. Толстая, Ю. Федурко, трактують морфонеми як основну його одиницю, протиставляючи чотири одиниці: фонема – морф, морфонема – морфема, зазначаючи, що для фонем і морфем властиві «лінійність, контекстність, поверховість», для морфем і морфем – «парадигматичність, інваріантність, глибинність» [16, с. 118]. Проте таке протиставлення суперечить мовній реальності. Фонема – це одиниця фонологічного рівня. У мовленні вона реалізується у звуках. Одиниці вищого рівня – морфемі і морфі – складаються з фонем (щодо співвідношення морфемі і морфа, то морфема – певна сукупність морфем, як слово – це сукупність слів). Отож, усі названі одиниці (крім звука) є одиницями мовної системи, яка реалізується в мовленні (потік звуків). У морфонологічних концепціях, що використовують поняття морфонеми, нечітко розрізняються мова і мовлення як два аспекти лінгвальної дійсності. Тому, термін морфонема є занадто багатозначним. Для позначення фонем, які чергуються у складі однієї і тієї ж фонемі, багато дослідників (О. Ахманова, С. Бернштейн, О. Кубрякова, Ю. Панкрац, З. Макаєв, Т. Попова, С. Толстая) використовують поняття альтернаційний ряд.

Значно меншого поширення набув термін субморф, який увела В. Чурганова. Вона трактувала його як одиницю, що «виражає морфонологічну єдність регулярно організованих елементів звукової оболонки слова, які не виленовуються на морфонологічному рівні, з елементами, що виленовуються» [18, с. 38]. Виділення особливої



одиниці, неспіввідносною зі змістом – субморфа (або форматива), зумовлене розривом зі змістовою стороною мови, що походить від бажання «керуватися «голою матерією», а не матерією, яку розуміють семіотично в її знаковій функціональності» [13, с. 49]. Модифікації, що відбуваються у процесі формо- та словотворення, торкаються однотипного фонемного складу морфем (і основ). Це зумовлює прагнення об'єднати такі частини, що зазнають однакових змін, в одну одиницю – субморф, для компактного опису. Проте вживання терміна субморф при описі морфологічних явищ як одного із формо- чи словотворчих засобів мови затуманює їх зв'язок з одиницями вищого, морфологічного, рівня. Морфологічні модифікації виникають у результаті взаємодії морфем (твірної основи та афікса). Вони утворюють морфологічні варіанти основного морфа, служать для вираження низки граматичних значень.

Регулярні та активні морфологічні явища маркують парадигми та словотвірні типи, відображають специфіку формо- та словотворення кожної мови зокрема. За своєю роллю та важливістю морфологічні явища утворюють ієрархічну систему, головне місце в якій посідають альтернативі. Саме функціональний аналіз дає можливість виявити не тільки специфіку морфологічних явищ, а й їх системність та прослідкувати тенденції розвитку морфологічної системи конкретної мови.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бодуэн де Куртенэ И. А.* Опыт теории фонетических альтернатив / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2-х т. – Т. 1. – М., 1963.
2. *Булыгина Т. В.* Замечания к понятию регулярности морфологических явлений в сфере словообразования / Т. В. Булыгина // АПРС – 1975. – № 1. – С. 440–443.
3. *Булыгина Т. В.* Проблемы теории морфологических моделей / Т. В. Булыгина. – М. : Наука, 1977.
4. *Винокур Г. О.* Чередование звуков и смежные явления в современном русском языке / Г. О. Винокур // Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. Очерк: хрестоматия / А. А. Реформатский. – М. : Наука, 1970. – С. 355–359.
5. *Глисон Г.* Введение в дескриптивную лингвистику / Г. Глисон; пер. с англ. – М., 1959.
6. *Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская : учебное пособие. – М. : Наука, 1973.
7. *Касевич В. Б.* Морфонология / В. Б. Касевич. – Л., 1986.
8. *Коструба П. П.* Основні поняття фонології / П. П. Коструба // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 7. – С. 21–25.
9. *Кравченко М. В.* Словообразовательная морфонология украинского языка : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня док. філол. наук : спец. 10.02.01 / Ін-т мовознавства. – К., 1990.
10. *Кубрякова Е. С.* Морфонология в описании языков / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац. – М. : Наука, 1983.
11. *Попова Т. В.* О некоторых проблемах сопоставительного изучения славянской морфонологии / Т. В. Попова // Советское славяноведение. – 1984. № 5. – С. 84–91.
12. *Славянская морфонология : Субстантивное словоизменение / Отв. ред. Т. В. Попова.* – М. : Наука, 1987.

13. *Реформатский А. А.* Из истории отечественной фонологии. Очерк : хрестоматия / А. А. Реформатский. – М. : Наука, 1970.
14. *Реформатский А. А.* О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / А. А. Реформатский // Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. Очерк : хрестоматия. – М. : Наука, 1970. – С. 398–421.
15. *Тимошенко П. Д.* Засоби милозвучності (евфонії) української мови / П. Д. Тимошенко // Українська мова в школі. – 1952. – № 4. – С. 3–14.
16. *Толстая С. М.* Морфонология. Морфемика / С. М. Толстая // Обзор работ по современному русскому литературному языку за 1974–1977 гг. Словообразование : Материалы для обсуждения. – М. : Наука, 1982. – С. 89–141.
17. *Трубецкой Н. С.* Некоторые соображения относительно морфонологии / Н. С. Трубецкой // Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967.
18. *Чурганова В. Г.* Очерк русской морфонологии / В. Г. Чурганова. – М. : Наука, 1973.
19. *Kurylowich J.* Phonologie und Morphologie / J. Kurylowich // Phonologie der Gegenwart. – Graz-Wien-Köln, 1967. – P. 158–169.
20. *Stankiewicz E.* Slavic Morphophonetics in its Typological and Diachronic aspects / E. Stankiewicz // Current Trends in Linguistics. – V. III. – Theoretical Foundations. – The Hague-Paris-Monton, 1966. – P. 495–520.

*Стаття надійшла до редколегії 31.10.2010*

*Прийнята до друку 16.11.2010*

## **MORPHONOLOGY: PROBLEMS AND RESEARCH PROSPECTS**

**Luboslava ASIYIV**

*Ivan Franko National University of Lviv  
The department of Ukrainian Language,  
1, Universytetska str., r. 234 79000 Lviv, Ukraine,  
tel.: +380 (32) 2394717*

The article is sanctified to the problem questions of morphonology, in particular to the problem to existence of separate morphonological units, differentiation of morphonological and phonological changes, phoneme and voice alternations, the question of the functional loading of phoneme changes turns out in the morphemes and bases of word.

*Key words:* morphonology, morphonological phenomena, alternation, phonema.

## **МОРФОНОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ІССЛЕДОВАНИЯ**

**Любослава АСИИВ**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,  
кафедра украинского языка,  
ул. Университетская 1, ауд. 234, 79000 Львов, Украина,  
тел.: +380 (32) 2394717*

Статья посвящена проблемным вопросам морфонологии, в частности проблеме существования отдельных морфонологических единиц, разграничению морфонологических и фонологических изменений, фонемных и звуковых альтернатив, выясняется вопрос функциональной нагрузки фонемных изменений в морфемах и основах слова.

*Ключевые слова:* морфонология, морфонологические явления, альтернатива, фонема.